

Adrian Uljasz

Antoni Purtał (1895–1943) (pseudonimy "Szczërba", "Janek") : działacz łódzkiej PPS

Przegląd Nauk Historycznych 3/1, 87-106

2004

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ADRIAN ULJASZ
Lublin

Antoni Purtal (1895–1943) (pseudonimy „Szczerba”, „Janek”) – działacz łódzkiej PPS

Antoni Purtal urodził się 12 czerwca 1895 r. w rodzinie robotniczej, w folwarku Roskosz, położonym w gminie Kąkolewnica w powiecie radzyńskim, jako syn robotnika folwarcznego Mateusza i Marii z Zajączkowskich. Ukończył trzyoddziałową szkołę elementarną w Siedlcach¹. W wieku 10 lat przybył wraz z rodzicami i rodzeństwem do Łodzi, gdzie rozpoczął praktykę stolarską². Jako młody człowiek poświęcał wiele czasu na samokształcenie, wykorzystując „każdą wolną chwilę” na zdobywanie wiedzy. W tym okresie był związany ze środowiskiem Towarzystwa Abstynentów Przyszłość. Około 1911 r., po odejściu części robotników z tego towarzystwa, zaproponował, aby wstąpić do Resursy Rzemieśniczej, która organizowała życie kulturalno-oświatowe dla czeladzi³. Przynależność do tej organizacji bardzo pomogła mu w procesie samokształcenia. Był on ponadto absolwentem kursu samokształceniowego Robotniczego Stowarzyszenia Oświatowego „Naprzód”. Jako samouk interesował się głównie historią oraz naukami społecznymi i politycznymi. W lipcu 1914 r. otrzymał dyplom czeladniczy. Pracował w zakładzie stolarskim Goldberga⁴.

Zgodnie z relacją innego łódzkiego działacza socjalistycznego Stanisława Rapalskiego-Purtala cechował burzliwy temperament,

---

¹ B. Wachowska, *Purtal Antoni, pseud.: Szczerba, Bogon, Janek (1895–1943)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 29/ z. 120, Wrocław 1986, s. 410.

² *Prezydent i wiceprezydenci miasta Łodzi. Życiorysy*, „Dziennik Zarządu Miejskiego w Łodzi”, 15 III 1939, nr 3, s. 355.

³ E. Ajnenkiel, *Wspomnienia z pracy oświatowej w Łodzi*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1960, nr 4, s. 118.

⁴ B. Wachowska, *op. cit.*, s. 410.

„szukający wyladowania swej energii”⁵. Ta cecha charakteru była przydatna w działalności socjalistyczno-niepodległościowej. Pod koniec 1915 r. przyszedł towarzysz „Szczerba” uczestniczył w Łodzi wraz ze swoim bratem Janem w zebraniu informacyjnym dla sympatyków PPS, które odbyło się w mieszkaniu ich „współtowarzysza pracy” Teofila Czajkowskiego. Na tym spotkaniu ogromne wrażenie na Antonim Purtalu wywarło wystąpienie działacza PPS Stanisława Wojtaszka. Po latach Purtal wspominał, że przemówienie to „wzruszyło go do łez”. Dalej pisał: „Słuchając wywodów referenta o Legionach i krzywdzie robotnika polskiego, będącego w niewoli narodowej i kapitalistycznej, czułem, że to mówi jakiś inny człowiek, nie taki codzienny, lecz wyższy duchem, uwolniony od wszelakich przesądów, szlachetny i wzniosły. Radość z [...] zebrania oblewała mnie całym potokiem wiary w socjalizm, w jego potężne dla ludzkości znękaney ideały. Wywody mówcy rozjaśniły mi mój horyzont myślowy: – zrozumiałem, że od tej chwili przestałem być niewolnikiem. Wstydzilem się tylko swojej dotychczasowej nieświadomości społecznej”. Po zebraniu towarzysz Wojtaszek zaproponował Purtalowi wstąpienie do PPS. Purtal przystał z entuzjazmem na jego propozycję⁶. Był członkiem partii od końca 1915 lub od początku 1916 r. Działał więc w łódzkiej PPS od 20. roku życia. Jako początkujący członek tej organizacji zorganizował wraz z bratem w mieszkaniu rodziców kilka zebrań robotników drzewnych. Na pierwsze zebranie przyszli jako wykładowcy działacze PPS – Aleksy Rzewski i Julian Folman. W latach 1916–1918 towarzysz „Szczerba” prowadził w Łodzi nielegalną drukarnię PPS na okręg łódzki. Decyzję Egzekutywy o powierzeniu mu tego zadania przekazał mu w czerwcu 1916 r. Stanisław Wojtaszek. Bracia Purtalowie zorganizowali tę drukarnię jeszcze w tym miesiącu, w mieszkaniu rodziców, w pałacyku fabrykanta Schweikerta przy ul. Nowo-Spacerowej, zajęтым przez niemiecką wojskową pocztę polową⁷. Ojciec Purtalów pracował w tym budynku jako portier⁸. Purtalowie wykorzystywali do pracy małą maszynę drukarską – bostonkę. Okres, w którym prowadzili tajną drukarnię, był dla nich czasem bardzo wytężonej pracy. „Szczerba” wspominał później: „Praca ta była nieraz ponad nasze siły, choć nie brakowało

⁵ S. Rapalski, *W 70 rocznicę powstania PPS. W ciągłej walce*. „Głos Robotniczy”. 22 II 1963, nr 45, s. 3.

⁶ A. Purtal [Szczerba], *Drukarnia konspiracyjna w Łodzi w okresie okupacji niemieckiej (VI 1916–VII 1918)*. „Niepodległość” 1934, t. 10, s. 405.

⁷ *Ibidem*, s. 405–407.

⁸ *Ibidem*, s. 407. A. Rzewski, *W walce z trójzaborcami o Polskę niepodległą. Wspomnienia*, Łódź 1931, s. 179.

nam energii. W dzień pracowaliśmy z bratem jako stolarze w fabryce, w nocy zamienialiśmy się w drukarzy P.P.S. Trzy tysiące odezów, drukowanych dwustronnie, wymagało wykonania sześciu tysięcy mocnych ruchów rękami. Ja z bratem staliśmy przy maszynie, młodsza siostra Helena z matką układały odezwy do suszenia, ojciec zaś przez czas drukowania pilnował na zewnątrz. Często pomagał nam w pracy tow. J. Folman". Purtal podkreślał, że motywacją do tej ciężkiej pracy była dla niego myśl o przyszłej „wolnej Rzeczypospolitej Polskiej” i o „wolnym robotniku”⁹.

Na początku 1917 r. wstąpił do Pogotowia Bojowego (PB) PPS¹⁰, które na zewnątrz występowało jako „Samoobrona Robotnicza”¹¹. Do lipca 1918 r. był instruktorem PB na okręg łódzki. Uczestniczył on w kursach organizowanych przez PB¹². Na czele Pogotowia stał Tomasz Arciszewski. W organizacji tej działali także m. in. Józef Korczak, Tadeusz Szturm de Sztrem, Lucyna Woliniewska, Aleksy Bień i Halina Chełmicka-Jaroszewiczowa. Łącznikami z oddziałami POW byli Józef Korczak i Tadeusz Hołówko¹³. Wybitny działacz PPS Mieczysław Niedziałkowski zaznaczył, że działacze Pogotowia cechowała ogromna niezłomność. Przypomniwał on, że rozumieli oni doskonale, że w razie aresztowania grozi im prawie nieunikniona kara śmierci. Podkreślił, że w dziejach PB nie było „ani zdrady, ani wypadku czyjegoś zachwiania się”¹⁴.

W 1917 r. Purtal uczestniczył w demonstracji pierwszomajowej, zorganizowanej przez łódzka PPS. Był jedną z osób, które kolejno niosły czerwony sztandar. Na sztandarze tym umieszczono niepodległościowo-socjalistyczne hasło, będące skrótem programu PPS: „Niech żyje Niepodległa Polska Ludowa! Niech żyje Socjalizm!”. Pochód został zatrzymany przez policję i przerodził się w pierwszą walkę uliczną PPS z wojskiem i policją niemiecką. Purtalowi i jego towarzyszom, m. in. jego bratu Janowi, udało się zbiec, dzięki czemu uniknęli oni aresztowania¹⁵. Antoni i Jan Purtalowie uczestniczyli w działalności Związku Zawodowego Robotników Przemysłu Drzewnego. W sierpniu 1917 r. wzięli udział w jego walnym zebraniu. Purtal przekonywał na tym zgromadzeniu o konieczności udziału

⁹ A. Purtal [Szczerba], *op. cit.*, s. 409–410.

¹⁰ B. Wachowska, *op. cit.*, s. 410.

¹¹ M. Niedziałkowski, 1914–1918, [w:] *Księga jubileuszowa Polskiej Partii Socjalistycznej 1892–1932*, Warszawa 1933, s. 135.

¹² B. Wachowska, *op. cit.*, s. 410.

¹³ M. Niedziałkowski, *op. cit.*, s. 135.

¹⁴ *Ibidem*, s. 135.

¹⁵ A. Purtal [Szczerba], *op. cit.*, s. 411–412.

robotników w działalności niepodległościowej. Uczestnicy zebrania wybrali m. in. jego i jego brata Jana do zarządu związku¹⁶.

Pod koniec 1917 r. „Szczërba” otrzymał od Okręgowego Komitetu Robotniczego (OKR) PPS polecenie zorganizowania większej drukarni, gdyż dotychczas wykorzystywana bostonka nie wystarczała do zaspokojenia ogromnych potrzeb, jakie wytworzyły się w Łodzi. W tym celu wynajął on dnia 15 grudnia dwuizbowy lokal w suterenie przy ul. Pańskiej 77, przeznaczając go oficjalnie na warsztat stolarski¹⁷. Po sprowadzeniu do nowej drukarni maszyny pedałowej rozpoczął druk organu łódzkiej PPS – „Łódzianina”. Pierwszy numer tego pisma ukazał się w Nowy Rok 1918¹⁸. W konspiracyjnej drukarni drukowano również pisma „Biuletyn”, „Informator” oraz broszury i ulotki dla PPS i innych organizacji nielegalnych¹⁹. Drukowano w niej także odezwy POW²⁰. Dzięki temu, zgodnie ze słowami Purtala, do wiadomości obywateli trafiały „wszystkie przejawy życia politycznego” i rosła wśród nich nienawiść do okupantów oraz „potężniało” „z dnia na dzień” „pragnienie wolności Ojczyzny”²¹.

Rodzice Purtala uczestniczyli w działalności wydawniczej PPS także po przeniesieniu nielegalnej drukarni. Pod koniec grudnia 1917 r. jego ojciec otrzymał pracę robotnika w składzie towarów włókienniczych i przeprowadził się na ulicę Milszą 25. Purtal wykorzystywał nowe mieszkanie rodziców jako skład nielegalnej „bibuły”. Przynosił tam osobiście z drukarni wszystkie gotowe druki. Spośród członków PPS wstęp do tego mieszkania miała oprócz niego tylko czwórka kolporterów²². „Szczërba” współpracował także z prasą PPS, wydawaną poza Łodzią. W latach 1916–1918 był współpracownikiem pisma „Jedność Robotnicza”²³, redagowanego przez Feliksa Perla i Mieczysława Niedziałkowskiego.

¹⁶ *Ważne zebranie Związku Zawodowego Robotników Przemysłu Drzewnego*, „Głos Robotniczy” 1977, nr 75, s. 2.

¹⁷ AAN, Teczka osobowa nr z 7913 (Purtal Antoni), k. 1, Życiorys Antoniego Purtala, otrzymany od żony Purtala 1 VI 1963 r.; A. Purtal [Szczërba], *op. cit.*, s. 416–417.

¹⁸ A. Purtal [Szczërba], *op. cit.*, s. 417–418.

¹⁹ AAN, PPS, Teczka osobowa nr z 7913 (Purtal Antoni), k. 1. (Życiorys A. Purtala, otrzymany od jego żony). Eugeniusz Ajnenkiel informuje, że w tajnej drukarni, prowadzonej przez Purtala, było też drukowane pismo dla chłopów pt. „Wezwanie”, zob. E. Ajnenkiel, *Łódź – pochodnia Polskiego Socjalizmu*, [w:] *Księga jubileuszowa...*, s. 309.

²⁰ A. Purtal [Szczërba], *op. cit.*, s. 420; zob. też B. Wachowska, *op. cit.*, s. 410.

²¹ *Ibidem*, s. 420.

²² *Ibidem*, s. 419–420.

²³ B. Wachowska, *op. cit.*, s. 410.

W nocy z 25 na 26 lipca 1918 doszło do przełomowego wydarzenia w jego życiu. Tajna drukarnia przy ul. Pańskiej została przypadkowo wykryta przez patrol niemieckiej policji, tzw. „pałkarzy”. Podczas ucieczki pracujący tej nocy w drukarni Antoni Purlal i Jan Jędrzejczak („Pawłowski”) zabili w obronie własnej 2 policjantów, jednego w lokalu przy ul. Pańskiej, a drugiego na ul. Zielonej²⁴. Po tym wydarzeniu schronili się w mieszkaniu rodziców innego łódzkiego działacza PPS, Alfreda Ajnenkiela. Następnego dnia rano obydwaj znaleźli się w mieszkaniu szwagra Purlala, Ignacego Piechoty. 27 lipca przebywali w Hermanowie, położonym parę kilometrów od Pabianic, u teściowej towarzysza Wojtaszka. Tam tow. Aleksander Napiórkowski dostarczył im fałszywe paszporty, Purlalowi na nazwisko Andrzej Zajączkowski, zaś Jędrzejczakowi na nazwisko Czesław Sikorski. Następnie udali się oni na jedną noc do Łodzi. Spędzili ją u tow. Eleonory Łętowskiej, która współpracowała z prowadzoną przez Purlala drukarnią. Z Łodzi przedostali się do Warszawy²⁵. Purlal ukrywał się następnie w Warszawie, a Jędrzejczak w Radomiu. Tymczasem lokal przy Pańskiej został opieczętowany przez niemiecką policję, a maszyna drukarska przewieziona do niemieckiej policji kryminalnej przy ul. Piramowicza²⁶. Rodzice, brat i siostra Purlala zostali aresztowani. Przed aresztowaniem policja przeprowadziła rewizję w mieszkaniu jego rodziców, jednak „bibułę partyjną” zdążono wcześniej przenieść do mieszkania jego późniejszej żony – tow. Adeli Bocheńskiej. Rodzice i siostra „Szczerby” zostali wypuszczeni po kilku godzinach na wolność, dzięki korzystnym dla nich zeznaniom dozorca domu przy ul. Pańskiej 77. Jana Purlala zatrzymano w więzieniu do czasu zakończenia śledztwa²⁷. Gubernator Wojenny Łodzi generał-porucznik von Schmidt wyznaczył dnia 28 lipca w specjalnym obwieszczeniu nagrodę w wysokości tysiąca marek za pomoc w ujęciu sprawców. W ogłoszeniu pisano, że jednym z nich jest przypuszczalnie „stolarz Antoni Purlal z Łodzi, ulica Pańska 77, lat 22, kawaler, katolik”. Wygląd Purlala opisano w następujący sposób: „Wzrost około 1,65 m., włosy blond i krótki wąs blond. Zwyczajnie ubrany, nosi kamasze, wykładany kołnierz

²⁴ A. Purlal [Szczerba], *op. cit.*, s. 425–428. Wydarzenia z nocy z 25 na 26 lipca 1918 r. opisali również, mniej lub bardziej dokładnie, Stanisław Rapalski, Eugeniusz Ajnenkiel i Jan Warężak, zob. S. Rapalski, *op. cit.*, s. 3; E. Ajnenkiel, J. Warężak, *Łódź w walce o niepodległość Polski*, „Dziennik Zarządu Miejskiego w Łodzi”, 15 XI 1938, nr 11, s. 1095.

²⁵ A. Purlal [Szczerba], *op. cit.*, s. 428–430.

²⁶ A. Rzewski, *op. cit.*, s. 33.

²⁷ A. Purlal [Szczerba], *op. cit.*, s. 429.

i długi krawat”²⁸. Ogłoszenie to nie odniosło skutku, w dużym stopniu dlatego, że zabicie przez Purtala i Jędrzejczaka 2 policjantów przysporzyło PPS dużej popularności wśród społeczeństwa łódzkiego²⁹. Autor raportu nr 127 Referatu Politycznego MSW z 31 lipca 1918 r. pisał, że „Wypadek ten [...] wywarł na publiczności bardzo silne wrażenie”. Dodawał, że „radość w sferach robotniczych ogromna, powszechnie uważają to za początek czegoś przypominającego rok 1905”. Autor innego raportu MSW, datowanego na 2 sierpnia 1918, wyraził pogląd, że w związku z tym „hasło zbrojnego oporu okupacyjnym władzom łatwo może znaleźć zwolenników w proletariacie łódzkim”³⁰.

Po przyjeździe do Warszawy Purtal został wcielony do Centralnego Wydziału PB PPS. Na czele tego wydziału stał Tomasz Arciszewski. Akcjami bojowymi kierował w nim Józef Korczak, natomiast wywiadem Halina Chełmicka. Łącznikami między CKR PPS a Wydziałem byli Bronisław Ziemięcki i Feliks Perl jako zastępca. Łącznikiem ze strony POW był Adam Koc³¹. Purtal dokonał z polecenia Wydziału kilku udanych zamachów na władze niemieckie. Najważniejszym z nich był zamach na szefa tajnej warszawskiej niemieckiej policji politycznej, dr. Ericha Schultzego, dokonany dnia 1 października 1918 r.³² w Warszawie. Schultze był według określenia Mariana Malinowskiego „osią niemieckiej roboty policyjno-wywiadowczej i represyjnej”³³. Purtal dokonał tego zamachu wspólnie z Czesławem Trojanowskim („Leszek”) i Janem Trzczańskim („Długi”)³⁴. Zamach ten był wykonaniem wyroku śmierci, wydanego na Schultzego przez PB PPS. Dnia 24 września Purtal śledził Schultzego, aby zapamiętać

²⁸ *Ibidem*, s. 430.

²⁹ W. L. Karwacki, *Łódzka organizacja Polskiej Partii Socjalistycznej Lewicy 1906–1918*, Łódź 1964, s. 369.

³⁰ Obydwa cytaty za: *ibidem*, s. 369.

³¹ A. Purtal [Szczurba], *Zamach na naczelnika niemieckiej policji politycznej dr. Ericha Schultzego w Warszawie*, „Niepodległość” 1932, t. 2, z. 10, s. 251. Na początku lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku tekst ten przedrukował Krzysztof Dunin-Wąsowicz, zob. A. Purtal, *Zamach na naczelnika niemieckiej policji politycznej, dr. Ericha Schultzego w Warszawie*, [w:] *Warszawa w pamiętnikach pierwszej wojny światowej*, oprac. K. Dunin-Wąsowicz, Warszawa 1971, s. 447–456 (na s. 447–448 – nota biograficzna A. Purtala, opracowana przez Dunin-Wąsowicza).

³² K. Dunin-Wąsowicz, *Klasa robotnicza i ruch robotniczy w Warszawie w latach pierwszej wojny światowej*, [w:] *Warszawa w polskim ruchu robotniczym*, Warszawa 1976, s. 199; zob. też *Kalendarium wydarzeń w Warszawie w latach 1914–1919*, [w:] *Warszawa w pamiętnikach...*, s. 525.

³³ M. Malinowski, *Zamach na Szulcego*, [w:] *Kalendarz Robotniczy P.P.S. na rok 1920*, Warszawa 1920, s. 37.

³⁴ B. Wachowska, *op. cit.*, s. 411.

jego wygląd i został przez niego zauważony. 30 września „Szczerba” otrzymał od tow. Korczaka polecenie dokonania zamachu³⁵. Oto jak wspominał on wykonanie wyroku na Schultzem przed jego domem przy ul. Smolnej: „Czekamy. Z obecnych ja tylko znałem Schultzego. Uwaga [...] dwóch towarzyszy skupiła się na mnie. Naraz szepnąłem przez zęby: Uwaga! On! On! On! – wybiegłem z wyciągniętą bronią, gotową do strzału. Spojrzeliśmy sobie w oczy. Poznaliśmy się wzajemnie. Schultze zamarł – oczy zaszyły mu łzami. Padł strzał. Naczelnik policji niemieckiej runął mi do nóg. Usłyszałem tylko jęk: »Herr Jezus«. W tym momencie doskoczył Trojanowski i do leżącego dał jeszcze dwa strzały. Schultze już nie żył”³⁶. Purtal zabijając Schultzego zdobył sobie w PPS opinię „Człowieka odważnego i zdeterminowanego”³⁷. Dnia 2 października władze niemieckie wyznaczyły nagrodę 10 tys. marek za wskazanie sprawców³⁸. Specjalne obwieszczenie podpisał Prezydent Policji von Glasenapp. PPS odpowiedziała na nie oświadczeniem podpisanym: „Samobrona Robotnicza”. W tym tekście podkreślono, że komisarz Schultze był jednym z głównych kierowników „akcji najeźdźczej”, mającej na celu rozbięcie ruchu robotniczego i „w ogóle wyzwolenie”. Ewentualnym zdrajcom grożono śmiercią. Po zamachu policja przeprowadziła aresztowania m. in. wśród działaczy PPS³⁹. Władzom niemieckim nie udało się jednak ująć organizatorów i wykonawców zamachu. Zamach na Schultzego miał ogromne znaczenie polityczne. Odbił się on szerokim echem w całym kraju i stał się zachętą do kolejnych zamachów. Dzięki niemu PPS zdobyła dużą sympatię w społeczeństwie. Niedziałkowski trafnie określił go jako najgłośniejszą akcję PB PPS⁴⁰.

W latach trzydziestych miał miejsce spór, kto był organizatorem zamachu na Schultzego. W 1930 r. ukazała się książka pt. *Polska Organizacja Wojskowa. Szkice i wspomnienia*. Pułkownik Adam Koc, który w 1918 r. był kierownikiem Komendy Naczelnej POW, pisał w niej, że Schultze zginął z wyroku tej organizacji. Podobną opinię zaprezentował w tej książce major Wacław Lipiński. Purtal

³⁵ A. Purtal [Szczerba], *Zamach na naczelnika niemieckiej policji politycznej...*, s. 252–254.

³⁶ *Ibidem*, s. 255.

³⁷ P. Łossowski, *Żołnierze minionych lat*, Warszawa 1969, s. 338.

³⁸ W. Zajączkowska, *Gazety urzędowe z okresu okupacji 1914–1918 jako źródło historyczne*, „Rocznik Łódzki” 1962, t. V, s. 193–195.

³⁹ A. Purtal [Szczerba], *Zamach na naczelnika niemieckiej policji politycznej...*, s. 256, 258 (na s. 257 – ilustracja).

⁴⁰ M. Niedziałkowski, *op. cit.*, s. 135.

protestował przeciwko takiej wersji wydarzeń w rozmowach i na zebraniach w Łodzi. Wojskowi działacze sanacyjni próbowali go skłonić do zaniechania protestów i przejścia do ich obozu w zamian za stanowisko dyrektora kopalni na Górnym Śląsku. Purtal odmówił i opublikował w organie PPS – „Robotniku” z 13 czerwca 1931 list otwarty pt. *W imię prawdy historycznej*⁴¹, w którym podkreślił, że zamachu dokonali członkowie PB PPS na mocy uchwały Pogotowia, powziętej wiosną 1918 r.⁴². Przypomnił, że był głównym wykonawcą zamachu. W 1932 r. zamieścił w piśmie historycznym „Niepodległość” artykuł wspomnieniowy pt. *Zamach na naczelnika niemieckiej policji politycznej dr. Ericha Schultzego w Warszawie*⁴³. W tym tekście omówił szczegółowo genezę, przebieg i następstwa zamachu, wykazując, że był on dziełem Pogotowia Bojowego PPS. Z artykułem Purtala polemizował w liście do redakcji „Niepodległości” z 27 lutego 1933 r. Marian Malinowski. Autor listu przekonywał, że projekt zamachu wyszedł nie z PPS, ale z Komendy Naczelnej POW nr 1, czego był on świadkiem⁴⁴. Warto zaznaczyć, że wcześniej, we wspomnieniu pt. *Zamach na Szulcego*, opublikowanym w „Kalendarzu Robotniczym PPS na rok 1920” pisał on: „Pogotowie nasze oraz P.O.W., każde na własną rękę, czyniło wywiady na Szulcego. Po porozumieniu P.O.W. ustąpiło pierwszeństwa tej akcji Bojowemu Pogotowiu PPS”⁴⁵. Na podstawie zestawionych źródeł można się więc jednoznacznie zgodzić z wnioskiem historyków Artura Leinwanda⁴⁶ i Krzysztofa Dunin-Wasowicza⁴⁷, że zamach na Schultzego był dziełem Pogotowia Bojowego PPS.

Purtal działał aktywnie w PPS także po dokonaniu zamachu na Schultzego. Przykładowo w październiku 1918 r. uczestniczył w konspiracyjnym kursie instruktorów bojowych, zorganizowanym przez

⁴¹ A. Leinwand, *Pogotowie Bojowe i Milicja Ludowa w Polsce, 1917–1919*. Warszawa 1972., s. 56–57.

⁴² A. Purtal [Szczerba], *W imię prawdy historycznej*, „Robotnik”, 13 VI 1931, nr 212, s. 1. (List otwarty datowany – Łódź, dnia 4 czerwca 1931 r.).

⁴³ A. Purtal [Szczerba], *Zamach na naczelnika niemieckiej policji politycznej...* s. 250–257.

⁴⁴ M. Malinowski, *W sprawie zamachu na Szulcego*, „Niepodległość” 1933, t. VII, s. 443; zob. też idem, *W sprawie zamachu na Szulcego*, [w:] *Warszawa w pamiętnikach...*, s. 458–462 (przedruk listu Malinowskiego z „Niepodległości”. Na s. 457–458 – nota biograficzna nt. Malinowskiego, opracowana przez K. Dunin-Wasowicza; zob. też A. Leinwand, *op. cit.*, s. 57.

⁴⁵ M. Malinowski, *Zamach na Szulcego...*, s. 37.

⁴⁶ A. Leinwand, *op. cit.*, s. 57.

⁴⁷ *Warszawa w pamiętnikach...*, s. 458 (chodzi o notę biograficzną Malinowskiego, opracowaną przez K. Dunin-Wasowicza).

PB PPS⁴⁸. W listopadzie został skierowany decyzją CKR PPS do Lublina⁴⁹. W tym samym miesiącu uczestniczył w rozbrajaniu Niemców⁵⁰. 12 listopada znalazł się w delegacji PPS, która po wiecu na pl. Saskim udała się na Zamek Królewski i zawiesiła na zamkowej wieży czerwony sztandar. W grupie tej byli oprócz niego m. in. Józef Korczak, Halina Chelmska, Karol Anders, Zygmunt Zaremba i Tadeusz Szturm de Sztrem. W kilka dni później, po rezygnacji Ignacego Daszyńskiego sztandar został zdjęty na polecenie gen. Kazimierza Sosnkowskiego⁵¹. Jeszcze w listopadzie 1918 r. Purtal wrócił do Łodzi. Współorganizował tam Milicję Ludową na okręg łódzki. Pełnił w niej funkcję kierownika Sekcji Wywiadowczej⁵². W okresie międzywojennym nadal był członkiem PPS.

W 1919 r. zawarł małżeństwo z Adelą Bocheńską. W maju zaczął pracować jako referent w Wydziale Podatkowym Zarządu Miasta Łodzi. Jego ważną zasługą był udział w walkach o Górny Śląsk. W sierpniu 1919 walczył jako ochotnik w I powstaniu śląskim. Od jesieni 1920 r., po zakończeniu działań wojennych na froncie wschodnim, uczestniczył w prowadzonym przez PPS wspólnie z wojskiem szkoleniu oddziałów ochotniczych do walk na Śląsku⁵³. Po wybuchu III powstania śląskiego został skierowany przez łódzki OKR PPS na Górny Śląsk na czele grupy byłych bojowców PPS, dla poparcia walk powstańczych. Walczył wówczas z Niemcami na terenie Katowic i okolic⁵⁴. Dowodzeni przez niego dawni bojowcy z PPS byli członkami grupy dywersyjnej, działającej na tyłach formacji niemieckich pod dowództwem „Wawelberga”⁵⁵. Adela Purtalowa pisała w jego biogramie, opracowanym w latach sześćdziesiątych, że w okresie powstań śląskich prowadził on działalność wywiadowczą. Miał wtedy uprowadzić z Katowic niemieckiego szpiega, przeprowadzić go przez

⁴⁸ B. Wachowska, *op. cit.*, s. 410.

⁴⁹ S. Krzykała, *Rady Delegatów na Lubelszczyźnie 1919–1920*, Lublin 1968, s. 157.

⁵⁰ B. Wachowska, *op. cit.*, s. 410.

⁵¹ A. Leinwand, *Działalność polityczna Tadeusza Szturm de Sztrema*, „Z pola walki” 1979, nr 4, s. 148.

⁵² B. Wachowska, *op. cit.*, s. 410.

⁵³ *Ibidem*, s. 410–411. W szkoleniu tym brał udział także m. in. wybitny działacz PPS, Stanisław Dubois, zamordowany później w obozie w Oświęcimiu.

⁵⁴ L. Mroccka, *Łódzka organizacja Polskiej Partii Socjalistycznej w latach 1918–1926*, Łódź 1971, s. 113–114.

⁵⁵ R. Kopacki, *Łódź wobec plebiscytu i powstań śląskich (1919–1921 r.)*, „Rocznik Łódzki” 1973, R. XVII, s. 147.

granicę i oddać w ręce władz polskich⁵⁶. Między powstaniami i po zakończeniu ostatniego z nich pracował w Wydziale Podatkowym⁵⁷.

Dnia 11 listopada 1921 r. został odznaczony przez Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego Krzyżem Virtuti Militari, w nagrodę za dokonanie zamachu na Schultzego⁵⁸. Odznaczenie to otrzymał jako pierwszy cywil w Polsce niepodległej⁵⁹. Później został odznaczony także Krzyżem Niepodległości z Mieczami⁶⁰.

W okresie II RP prowadził bardzo intensywną działalność polityczną, zwłaszcza samorządową, oraz działalność społeczną. Jednocześnie stale kontynuował pracę samokształceniową, dążąc do uzupełnienia braków w swoim wykształceniu. Przykładem działalności społecznej Purtala był jego udział w wyborach do zarządu łódzkiej Kasy Chorych w 1924 r. We wrześniu tego roku uczestniczył w rozmowach między PPS, Związkiem Proletariatu Miast i Wsi, „Bundem” i Niemiecką Partią Pracy w sprawie utworzenia wspólnego bloku w tych wyborach. Reprezentował wówczas wraz z Aleksym Rzewskim łódzki OKR PPS. Do podpisania umowy między 4 ugrupowaniami doszło w lutym 1924 r. Z ramienia OKR PPS podpisał ją wtedy Jan Purtał⁶¹, ostatecznie jednak PPS wystawiła w wyborach listę nr 19⁶². 24 kwietnia Antoni Purtał został wybrany z tej listy do Rady Kasy Chorych w Łodzi. W latach 1924–1928 pełnił w niej funkcję przewodniczącego Komisji Finansowo-Gospodarczej⁶³.

Purtał miał duży autorytet w PPS. Z tego względu często uczestniczył w okolicznościowych uroczystościach, organizowanych przez jego partię lub przy jej współdziałaniu. Przykładowo w lutym 1926 r. był członkiem Komitetu Pogrzebowego, utworzonego w związku z pogrzebem łódzkiego działacza socjalistycznego, proletariaczyka Tomasza Rychlińskiego („Dziadka”). Pogrzeb ten odbył się 17 lutego i przekształcił się w wielką manifestację polityczną⁶⁴. Purtał został

⁵⁶ AAN, Teczka osobowa nr z 7913 (Purtał Antoni), k. 1, życiorys Antoniego Purtala, otrzymany od żony Purtala 1 VI 1963 r.

⁵⁷ B. Wachowska, *op. cit.*, s. 411.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 410; zob. też A. Leinwand, *Pogotowie Bojowe...*, s. 56.

⁵⁹ S. Rapalski, *op. cit.*, s. 3.

⁶⁰ *Ibidem*; zob. też S. Rapalski, *Purtał Antoni, pseud. Szczerba, Bogon*. [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa–Łódź 1972, s. 733.

⁶¹ G. Iwański, *Powstanie i działalność Związku Proletariatu Miast i Wsi*, Warszawa 1974, s. 184, 207–208.

⁶² B. Wachowska, *Łódzka organizacja KPP w latach 1918–1926*, Łódź 1981, s. 279.

⁶³ B. Wachowska, *Purtał Antoni...*, s. 411.

⁶⁴ L. Kieszczyński, *Ludzie walki. Sylwetki łódzkich działaczy robotniczych*, t. 2. Łódź 1973.

wtedy aresztowany wraz z żoną w grupie 25 osób. Zwolniono go po interwencji OKR PPS⁶⁵. Pewną rolę odegrał również w czasie przewrotu majowego. Dnia 13 maja 1926 r. uczestniczył jako jeden z reprezentantów PPS w spotkaniu przedstawicieli PPS i NPR z gen. Stanisławem Oktawiuszem Małachowskim – dowódcą stacjonującej w Łodzi 10 dywizji piechoty, który przewodził grupie oficerów – zwolenników Piłsudskiego. Reprezentanci PPS, m. in. Purtal i Antoni Szczerkowski, wysunęli na tym spotkaniu postulat przeprowadzenia zmiany na stanowisku wojewody, proponując na miejsce Ludwika Darowskiego członka PPS – starostę Antoniego Remiszewskiego. Swoje stanowisko uzasadniali zarzucając Darowskiemu „wrogą postawę [...] wobec wszelkich przejawów solidarności z Piłsudskim”. Dzień później Purtal uczestniczył w naradzie przedstawicieli PPS, NPR i Związków Zawodowych. Oprócz niego wzięli w niej także udział m. in. Bolesław Fichna z NPR oraz Antoni Szczerkowski. Szczerkowski opowiedział się wówczas w imieniu PPS po stronie Piłsudskiego. Wobec takiego stanowiska reprezentantów PPS i aresztowania wojewody Darowskiego gen. Małachowski powołał na jego miejsce dotychczasowego starostę, Remiszewskiego⁶⁶.

Od 1927 r. Purtal pełnił bardzo wiele funkcji w łódzkim samorządzie miejskim. Dnia 9 października tego roku został wybrany z listy PPS do Rady Miejskiej 3 kadencji⁶⁷. W następnym miesiącu Rada Miejska powierzyła mu na swoim pierwszym, organizacyjnym posiedzeniu stanowisko przewodniczącego Wydziału Opieki Społecznej⁶⁸. Jednocześnie sprawował on wiele innych funkcji w łódzkim samorządzie oraz prowadził działalność społeczną. Przykładowo od 1928 r. był przewodniczącym Komisji Gospodarczej Rady Miejskiej⁶⁹. We wrześniu 1929 r. znalazł się wśród 21 miejskich radnych, delegowanych na X Ogólne Zebranie Związku Miast Polskich⁷⁰. Od listopada był członkiem Parytetowej Komisji Doradczej przy Państwowym Urzędzie Pośrednictwa Pracy w Łodzi⁷¹. W grudniu został

⁶⁵ B. Wachowska, *Purtal Antoni...*, s. 411.

⁶⁶ A. Tymieniecka, *Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej w latach 1924–1928*, Warszawa 1969, s. 149–150.

⁶⁷ *Samorząd miasta Łodzi w latach 1928–1932. Sprawozdanie zarządu miejskiego*, [Łódź 1933], s. 315.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 324, zob. też *Sprawozdanie z działalności Wydziału Opieki Społecznej za rok 1928*, „Dziennik Zarządu m. Łodzi”, 5 XI 1929, nr 45, s. 839.

⁶⁹ B. Wachowska, *Antoni Purtal...*, s. 411.

⁷⁰ *Protokół 13 (III) sesji posiedzenia Rady Miejskiej. Łódź, dnia 5 września 1929 r.*, „Dziennik Zarządu m. Łodzi”, 24 IX 1929, nr 39, s. 688.

⁷¹ *Protokół 18 (III sesji) posiedzenia Rady Miejskiej. Łódź, dnia 28 listopada 1929 r.*, „Dziennik Zarządu m. Łodzi”, 24 XII 1929, nr 52, s. 1002.

powołany na stanowisko zastępcy Miejskiego Komitetu Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego⁷². Na początku 1930 r. członkowie Rady Miejskiej wybrali go do Miejskiej Komisji Dyscyplinarnej⁷³. W 1931 r. wybrano go ponownie do Rady Miejskiej⁷⁴.

W czerwcu następnego roku został delegatem m. Łodzi do Rady Fundacji Polskiego Komitetu Opieki nad Dzieckiem⁷⁵. 21 czerwca Rada Miejska powierzyła mu pełnienie funkcji delegata do Państwowej Rady Opieki Społecznej⁷⁶. Purlal piastował także wiele stanowisk w instytucjach miejskich. Był m. in. członkiem Rady Nadzorczej Gazowni Miejskiej oraz członkiem Zarządu Spółki Akcyjnej Kolej Elektryczna Łódzka⁷⁷. W sierpniu 1932 r. został powołany do komitetu redakcyjnego sprawozdania Zarządu Miejskiego za okres 1 stycznia 1928–31 grudnia 1932 (z uwzględnieniem 1927 r.)⁷⁸. Sprawozdanie to zostało opublikowane w 1933 r.⁷⁹

Od 1933 r. Purlal pełnił funkcję kierownika w Wydziale Wojskowym⁸⁰. W listopadzie 1935 r. powołano go na stanowisko naczelnika Wydziału Gospodarczego Magistratu⁸¹. W 1936 r. był członkiem Okręgowej Komisji Wyborczej w IV okręgu z ramienia prezydenta Łodzi w kolejnych wyborach do Rady Miejskiej⁸². Na początku 1937 r. wybrano go z czwartej kurii, czyli kurii konsumentów, na walnym zgromadzeniu członków Giełdy Mięsnej w Łodzi do rady tej giełdy⁸³. Ponadto reprezentował Zarząd Miejski w zarządzie Giełdy Zbożowo-Towarowej⁸⁴. 8 lutego 1939 r. został wybrany przez Radę

⁷² Z Miejskiego Komitetu Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego. „Dziennik Zarządu m. Łodzi” 31 XII 1929, nr 53, s. 1048.

⁷³ Skład miejskiej komisji dyscyplinarnej na rok 1930. „Dziennik Zarządu m. Łodzi” 14 I 1930, nr 2, s. 30.

⁷⁴ Samorząd miasta Łodzi w latach 1928–1932..., s. 327.

⁷⁵ Protokół 12 (VI sesji) posiedzenia Rady Miejskiej. Łódź, dnia 2 czerwca 1932 roku. „Dziennik Zarządu m. Łodzi”, 14 VI 1932, nr 24, s. 481.

⁷⁶ B. Wachowska, Antoni Purlal..., s. 411.

⁷⁷ Ibidem, s. 411.

⁷⁸ Okólnik Nr 24. Do wszystkich Wydziałów, Urzędów i Biur Zarządu Miejskiego. „Dziennik Zarządu m. Łodzi”, 20 IX 1932, nr 38, s. 836.

⁷⁹ Zob. Samorząd miasta Łodzi w l. 1928–1932... (całość publikacji).

⁸⁰ AAN, Tezka osobowa nr z 7913 (Purlal Antoni), k. 1, Życiorys A. Purlala, otrzymany od żony Purlala 1 VI 1963 r.

⁸¹ Ruch służbowy pracowników etatowych za miesiąc listopad 1935 roku. „Dziennik Zarządu Miejskiego w Łodzi”, 15 VII 1935, nr 12, s. 821.

⁸² Zarządzenie Pana Wojewody Łódzkiego o wyborach do Rady Miejskiej w Łodzi. „Dziennik Zarządu Miejskiego w Łodzi” 15 VII 1936, nr 7, s. 517.

⁸³ Wybory radców Giełdy Mięsnej. „Dziennik Zarządu Miejskiego w Łodzi”, 15 II 1937, nr 2, s. 125.

⁸⁴ Prezydent i wiceprezydenci miasta Łodzi. Życiorysy..., s. 356.

Miejską na jednego z wiceprezydentów Łodzi. Na pozostałych wiceprezydentów wybrano wtedy socjalistów – Adama Walczaka i Artura Szewczyka, a na prezydenta socjalistę Jana Kwapińskiego. W wyborach nie uczestniczyli radni prawicowi, którzy zbojkotowali je, nie mając szans na przeprowadzenie swoich kandydatów⁸⁵. Purlal jako wiceprezydent sprawował nadzór nad Wydziałami Oświaty i Kultury, Opieki Społecznej, Zdrowia Publicznego, Gospodarczym i Wojskowym⁸⁶. W marcu 1939 r. Rada Miejska powołała go na przewodniczącego Komisji Dyscyplinarnej I instancji⁸⁷. Jako wiceprezydent był też przewodniczącym Komisji Emerytalnej⁸⁸. Warto zaznaczyć, że w latach trzydziestych oprócz artykułu wspomnieniowego nt. zamachu na Schultzego ogłosił on w „Niepodległości” podobny tekst, poświęcony głównie jego pracy w konspiracyjnej drukarni od czerwca 1916 do lipca 1918 r. Artykuł ten został wydrukowany w 1933 r.⁸⁹

„Szczerba” działał w PPS także w okresie, gdy był działaczem samorządowym. Zajmował stanowiska w lokalnych i centralnych władzach partii oraz uczestniczył w kongresach partyjnych. Był np. przewodniczącym Komitetu Dzielnicowego PPS Łódź-Koziny⁹⁰. 6 października 1923 r. został wybrany do łódzkiego OKR PPS⁹¹. Członkiem OKR był do 1939 r. Jako członek OKR sprzeciwiał się współpracy łódzkiej PPS z komunistami⁹². Wchodził również w skład Egzekutywy OKR PPS, jako jej przewodniczący, a następnie członek. Pełnił funkcję przewodniczącego OKR. Był jednym z 7 delegatów z Łodzi na XIX Kongres PPS w Krakowie, który obradował od 30 grudnia 1923 do 1 stycznia 1924⁹³. Na kolejnym kongresie (Warszawa, 31 grudnia 1925–3 stycznia 1926) powołano

⁸⁵ P. Korzec, „Czerwona” łódzka Rada Miejska w latach 1936–1937, [w:] *Studia i materiały do dziejów Łodzi i okręgu łódzkiego. Dwudziestolecie 1918–1939*, Łódź 1962, s. 254.

⁸⁶ B. Wachowska, *Antoni Purlal...*, s. 411.

⁸⁷ *Protokół 4 posiedzenia Rady Miejskiej. Łódź, dnia 27 marca 1939 roku*, „Dziennik Zarządu Miejskiego w Łodzi”, 15 IV 1939, nr 4, s. 432.

⁸⁸ B. Wachowska, *Purlal Antoni...*, s. 411.

⁸⁹ Zob. A. Purlal [Szczerba], *Drukarnia konspiracyjna w Łodzi...*, s. 404–430. (Całość artykułu).

⁹⁰ B. Wachowska, *Purlal Antoni...*, s. 411.

⁹¹ *Ibidem*, s. 411.

⁹² J. Żarnowski, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1935–1939*, Warszawa 1965, s. 132. Zob. też W. Uziembło, *Wspomnienia 1900–1939*, Warszawa 1965, s. 356. O Purlalu jako o członku łódzkiego OKR PPS pisał też Lucjan Kieszczyński, zob. L. Kieszczyński, *op. cit.*, t. 1, s. 45.

⁹³ B. Wachowska, *Purlal Antoni...*, s. 411.

go na jednego z zastępców członków Centralnego Sądu Partyjnego⁹⁴. Delegaci na XXI Kongres PPS, który przebiegał od 1 do 4 listopada 1928 r. w Sosnowcu wybrali go na członka Rady Naczelnej⁹⁵. Godność tę sprawował do 1934 r. W latach II RP uczestniczył również w działalności związkowej i kulturalno-oświatowej. Działał przykładowo w Związku Zawodowym Pracowników Komunalnych i Użyteczności Publicznej. W 1922 r. został członkiem zarządu oddziału łódzkiego tego związku. Pracował także w Okręgowej Komisji Związków Zawodowych. Bardzo intensywnie współpracował z Towarzystwem Uniwersytetu Robotniczego (TUR). 10 września 1923 r. wybrano go do zarządu założonego w tym dniu łódzkiego oddziału TUR. W latach 1923–1925 był stałym prelegentem sekcji naukowo-odczytowej łódzkiego oddziału. Oprócz tego opiekował się Organizacją Młodzieży (OM) TUR, m. in. patronując organizowanym przez nią imprezom⁹⁶.

Wybuch wojny w 1939 r. i okupacja niemiecka zmusiły go do ukrywania się. Po wkroczeniu Niemców do Łodzi zaczęło go natychmiast szukać łódzkie Gestapo. Dlatego 22 października wyjechał wraz z żoną do Warszawy. Posługiwał się tam fałszywymi papierami na imię i nazwisko Jan Bogon⁹⁷. Ukrywał się w mieszkaniu żony Mariana Malinowskiego na Wierzbnie⁹⁸. Już od samego początku okupacji hitlerowskiej brał udział w pracy konspiracyjnej. Był członkiem PPS–WRN. 19 listopada 1939 r. uczestniczył w konferencji z udziałem kilku członków Rady Naczelnej i CKW PPS, która odbyła się w Helenowie pod Warszawą. Byli na niej również obecni m. in. Kazimierz Pużak, Zygmunt Zaremba, Bronisław Ziemięcki, Władysław Kunicki, Lucyna Woliniewska⁹⁹. Konferencja ta odegrała dużą rolę w procesie formowania się PPS–WRN. Od grudnia 1939 r. Purlal stał w WRN jako tzw. okręgowiec na czele okręgu Warszawa Podmiejska¹⁰⁰. Zygmunt Ładkowski podkreślił w swojej relacji, że zorganizował on w tym okręgu ruch oporu i kierował tym ruchem¹⁰¹. Purlal miał duże zasługi w organizacji kolportażu podziemnych

⁹⁴ J. Kaczanowska, *Skład władz naczelnych PPS 1919–1939*, „Z pola walki” 1969, nr 4, s. 152.

⁹⁵ *Ibidem*, s. 153–155.

⁹⁶ B. Wachowska, *Purlal Antoni...*, s. 411.

⁹⁷ *Ibidem*, s. 411.

⁹⁸ A. Leinwand, *Pogotowie Bojowe...*, s. 56. Zob. też Z. Zaremba, *Wojna i konspiracja*, Londyn 1957, s. 196.

⁹⁹ J. Tomicki, *Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948*, Warszawa 1983, s. 400.

¹⁰⁰ B. Wachowska, *Purlal Antoni...*, s. 411.

¹⁰¹ Archiwum Państwowego Muzeum na Majdanku w Lublinie (APMM), sygn. VII-242, k. 2, Ładkowski Zygmunt, *Socjalistyczny ruch oporu w obozie zagłady Majdanek*.

wydawnictw. Był on pierwszym kierownikiem wydziału technicznego wydawnictwa broszurowego PPS WRN pod nazwą *Obrona Warszawy*. Funkcję tę sprawował aż do chwili aresztowania¹⁰². Był on też łącznikiem między centralnym kierownictwem WRN a innymi ugrupowaniami podziemnymi – ludowcami i demokratami¹⁰³. Jako łącznik przyprowadził zimą 1940 r. ludowca Zygmunta Miłkowskiego na umówione spotkanie z Zygmuntem Zarembą¹⁰⁴. Jako działacz WRN zajmował się też szkoleniem bojówek żydowskich w getcie warszawskim¹⁰⁵.

3 czerwca 1942 r.¹⁰⁶ został przypadkowo aresztowany przez hitlerowców w mieszkaniu żony Malinowskiego jako emeryt Jan Bogon. Zgodnie z relacją Zaremby przyszedł wtedy pod ten adres ostatni raz, wiedząc, że mieszkanie to jest zagrożone najściem Gestapo i mając już przygotowany nowy lokal w innej dzielnicy Warszawy. Zaremba wspominał ze smutkiem, że „I żal, i złość ścisnęły serce, że »Janek« dostał się do rąk »Gestapo«”. Pisał też, że po aresztowaniu Purtala jego żona Adela opowiadała mu o dotychczasowym „szczęściu” męża jako konspiratora. Dodawał, że „aresztowanie Purtala było dużą stratą dla konspiracji. Trzeba było szukać jego następcy w kierownictwie okręgu Warszawa Podmiejska i w centralnej komórce kolportażu oraz szukać nowej osoby, która mogłaby przejąć stosunki z Łodzią oraz z wysiedleńcami z Reichu, rozproszonymi na terenie GG”. Podkreślił, że w rozwiązaniu tych problemów bardzo pomogła Adela Purtalowa¹⁰⁷.

Gestapowcy aresztowali Purtala w czasie rewizji, sądząc, że jest to Arciszewski (z powodu długiej brody)¹⁰⁸. Po aresztowaniu został on osadzony w więzieniu na Pawiaku. W toku śledztwa został rozpoznany jako „od dawna poszukiwany przez łódzkie Gestapo Antoni Purtal”¹⁰⁹. Gestapowcom posłużył jako dowód zeszyt „Niepodległości” z jego artykułem nt. zamachu na Schultzego¹¹⁰. Dawny „Szczerba”,

¹⁰² Marcin [pseudonim], *Prasa PPS pod okupacją. Wydawnictwa centralne*, „Światło” (La Lumiere) 1947, z. 2, s. 70–71.

¹⁰³ B. Wachowska, *Purtal Antoni...*, s. 411.

¹⁰⁴ Z. Zaremba, *op. cit.*, s. 165, 233.

¹⁰⁵ A. Purtal, *Zamach na naczelnika niemieckiej policji politycznej, dr Ericha Schultzego w Warszawie*, [w:] *Warszawa w pamiętnikach...*, s. 447.

¹⁰⁶ AAN, PPS, 235/ XII-8, k. 60, PPS. Sekretariat Generalny CKW. Wydział Wojskowy. Wykazy poległych działaczy PPS.

¹⁰⁷ Z. Zaremba, *op. cit.*, s. 196–197.

¹⁰⁸ A. Leinwand, *Pogotowie Bojowe...*, s. 56.

¹⁰⁹ AAN, PPS, Teczka osobowa nr z 7913 (Purtal Antoni), k. 3, Życiorys A. Purtala, autorstwa T. Szturm de Sztrema.

¹¹⁰ Z. Zaremba, *op. cit.*, s. 197.

torturowany na alei Szucha, nie zdradził żadnej tajemnicy ani nikogo nie wydał¹¹¹. Gestapo nie udowodniło mu kontaktów z konspiracją. Za wystarczający dowód na tej współpracy uznało jednak jego przeszłość¹¹².

17 stycznia 1943 r. został on wywieziony w transporcie z Pawiaka do obozu Majdanek¹¹³. W transporcie tym było ok. 1200 mężczyzn i 311 kobiet¹¹⁴. Transport odszedł z Pawiaka w godzinach rannych. Więźniowie zostali przewiezieni samochodami na Dworzec Wschodni i załadowani do zaplombowanych wagonów. Wiele osób nie otrzymało z magazynów zdeponowanych tam ciepłych ubrań. Niemcy szerzyli pogłoski, że więźniowie zostaną skierowani na roboty do Rzeszy. Odjazd nastąpił dopiero ok. godz. 6¹¹⁵. Jeden z więźniów, którzy przyjechali na Majdanek w tym transporcie, Jerzy Cesarski, zeznał po wojnie w Prokuraturze Wojewódzkiej w Warszawie, że „był to transport wagonami bydłecymi, zamkniętymi od zewnątrz i zabitymi deskami”¹¹⁶. Przewożeni więźniowie nie dostali żywności na drogę. Transport odbywał się w czasie bardzo silnych mrozów, dochodzących nawet do mniej niż 20 stopni poniżej zera. Więźniowie jechali w nim całą noc i cały dzień. Do Lublina dotarli dnia 18 stycznia 1943 r. Dokładną datę dzienną przyjazdu podał więzień z tego transportu Bolesław Jasińczyk-Burski¹¹⁷. W Lublinie więźniowie zostali wyrzuceni z wagonów na rampie kolejowej i tam obstawieni przez esesmanów z psami. Jasińczyk-Burski tak wspominał drogę z pociągu do obozu: „Wśród ujadania psów, krzyków bitych, nawoływaniu się współwięźniów i rykach rozwścieczonych SS-manów, walących po głowach karabinami, kijami uformowano wreszcie »zu fünf« [piątkami] kolumnę ofiar, mających rozpocząć nowy etap nieznanego życia. Była chyba już noc, kiedy trzęsąca się

¹¹¹ S. Rapalski, *W 70 rocznicę powstania PPS...*, s. 3.

¹¹² Z. Zaremba, *op. cit.*, s. 197.

¹¹³ Kartoteka Muzeum Więzienia „Pawiak”. Oddział Muzeum Niepodległości w Warszawie (Hasło Purlal Antoni).

¹¹⁴ R. Domańska, M. Rutkiewicz, *Więzienie „Pawiak”. Kalendarz wydarzeń, „Muzea Walki” 1969, R. 2, s. 105.*

¹¹⁵ R. Domańska, *Pawiak. Więzienie Gestapo. Kronika 1939–1944*, Warszawa 1978, s. 280, 282 (na s. 282 – nazwisko Purlala na liście mężczyzn, wywiezionych 17 I 1943 r.).

¹¹⁶ APMM, sygn. VII – 337 (Cesarski Jerzy, Protokół przesłuchania świadka przez Prokuraturę Wojewódzka w Warszawie), k. 2.

¹¹⁷ APMM, sygn. VII – 920, Wspomnienia Bolesława Jasińczyka-Burskiego pt. *Pawiak – Majdanek – Oświęcim*, k. 45; zob. też *ibidem*, sygn. VII – 742, Ładkowski Zygmunt, *Socjalistyczny ruch oporu w obozie zagłady Majdanek*, k. 1.

z zimna, zastraszona, bita bez przerwy masa wynędzniałych ludzkich cieni ruszyła szosą, a dalej polną drogą w stronę obozu”¹¹⁸. W obozie Purtal był jednym z członków konspiracyjnej, samopomocowej grupy PPS, która powstała już w styczniu 1943 r. Do grupy tej należeli również m. in. Waław Czarnecki, Jan Durko, Henryk Gacki, Antoni Gaudasiński, Piotr Jagodziński i Tadeusz Koral¹¹⁹. Ładkowski pisze w swojej relacji, że osoby te, a także przykładowo Zofia Praussowa, Matylda Woliniewska i Hanna Jodko-Narkiewicz działały w socjalistycznym ruchu oporu, zorganizowanym w obozie¹²⁰. W okresie 12–29 marca 1943 r. przysłano dla niego paczki PCK¹²¹.

Interesujące informacje przekazuje w swoich wspomnieniach Zaremba. Pisze on, że Purtal przysłał z Majdanka kilka „grypsów”. „Szczerba” informował w nich, że w obozie wrócił do stolarki oraz zapewniał towarzyszy, że przetrwa obóz i wyjdzie na wolność¹²². 5 maja 1943 r. przewieziono go do Oświęcimia. Został tam zamordowany zastrzykiem fenolu w serce¹²³. Zaremba skomentował ten fakt, pisząc, że za Purlalem „Musiał pójść [...] znak dla tamtejszych oprawców, by z tym więźniem skończyć jak najprędzej”. Po przewiezieniu Purlala do Oświęcimia do jego towarzyszy z PPS przestały docierać wiadomości na jego temat. O jego śmierci dowiedzieli się oni dopiero po likwidacji KL Auschwitz¹²⁴. Na temat aresztowania i śmierci Purlala istnieje wiele sprzecznych i błędnych informacji. Zbigniew Mitzner podał np. dla Redakcji Słownika Biograficznego Działaczy Polskiego Ruchu Robotniczego błędną informację, że towarzysz „Szczerba” został aresztowany i zamordowany w 1941 r.¹²⁵. Krzysztof Dunin-Wasowicz przyjął natomiast niesłusznie, że socjaliści ze styczniowego transportu, w tym Purtal, zostali przywiezieni

¹¹⁸ APMM, sygn. VII – 920, Wspomnienia Bolesława Jasińczyka-Burskiego pt. *Pawiak – Majdanek – Oświęcim*, k. 45.

¹¹⁹ *Konspiracja w obozie*, (oprac.) J. Marszałek, [w:] *Majdanek 1941–1944*, red. T. Mencil, Lublin 1991, s. 352–353.

¹²⁰ Zob. APMM/ sygn. VII – 742, k. 1–3, Ładkowski Zygmunt, *Socjalistyczny ruch oporu w obozie zagłady Majdanek*.

¹²¹ Zob. Kartoteka Państwowego Muzeum na Majdanku w Lublinie (Hasło Purtal Antoni).

¹²² Z. Zaremba, *op. cit.*, s. 197.

¹²³ AAN, Teczka osobowa nr z 7913 (Purtal Antoni), k. 3, Życiorys A. Purlala, autorstwa T. Szturm de Sztrema, otrzymany od Szturm de Sztrema 11 II 1963 r. Po 1945 r. Bolesław Olszewicz umieścił jego nazwisko na liście strat kultury polskiej, zob. *Lista strat kultury polskiej*, zestawił B. Olszewicz, Warszawa 1947, s. 218.

¹²⁴ Z. Zaremba, *op. cit.*, s. 197.

¹²⁵ Zob. Redakcja Słownika Biograficznego Działaczy Polskiego Ruchu Robotniczego/ sygn. II – 6 (Informacja Z. Mitznera) (Karty nienumerowane).

na Majdanek w transporcie z marca 1943 r.¹²⁶ Poprawną datę (17 stycznia 1943) ustaliły już na dziesięć lat przed nim Regina Domańska i Maria Rutkiewicz w artykule, opublikowanym w piśmie „Muzea Walki”¹²⁷. Domańska podała ponownie tę datę w opracowaniu pt. *Pawiak. Więzienie Gestapo. Kronika 1939–1944*, wydanym w 1978 r.¹²⁸ Datę 17 stycznia podają też Zygmunt Ładkowski¹²⁹ i Bolesław Jasińczyk-Burski¹³⁰. Identyczną datę podał w swoich zeznaniach dla Prokuratury Wojewódzkiej w Warszawie inny więzień, Jerzy Cesarski¹³¹. W innej pracy – notcie biograficznej Purtala, zamieszczonej w antologii pt. *Warszawa w pamiętnikach pierwszej wojny światowej* Dunin-Wąsowicz podał błędnie za *Wielką encyklopedią powszechną PWN* Łódź jako jego miejsce urodzenia bohatera biogramu¹³². Na błąd w WEP zwrócili uwagę redaktorzy *Słownika biograficznego działaczy polskiego ruchu robotniczego*¹³³. Inny autor, Stanisław Rapalski pisał, m. in. w *Słowniku pracowników książki polskiej*, że Purtal został w Oświęcimiu zagazowany¹³⁴.

Historycy oraz autorzy wspomnień podkreślali zalety charakteru i przypominali liczne zasługi Purtala. Pisano np., że cechowała go nieugiętość oraz wiara w zwycięstwo, pomimo tortur, które zadawano mu na Pawiaku oraz w obozie Majdanek i w Oświęcimiu.¹³⁵ Jego partyjny towarzysz, Zygmunt Zaremba pisał o nim jako o „nie-

¹²⁶ K. Dunin-Wąsowicz, *Działacze i grupy polskiego ruchu robotniczego w hitlerowskich obozach koncentracyjnych*, „Z pola walki” 1979, nr 1, s. 55.

¹²⁷ Zob. przyp. nr 114.

¹²⁸ R. Domańska, *op. cit.*, s. 280.

¹²⁹ APMM, sygn. VII – 242, k. 1, Ładkowski Zygmunt, *Socjalistyczny ruch oporu w obozie zagłady Majdanek*.

¹³⁰ APMM, sygn. VII – 920, k. 45, Jasińczyk-Burski Bolesław, *Pawiak – Majdanek – Oświęcim*.

¹³¹ APMM, sygn. VII – 337, k. 2, Cesarski Jerzy, Protokół przesłuchania świadka przez Prokuraturę Wojewódzką w Warszawie.

¹³² A. Purtal, *Zamach na naczelnika niemieckiej policji politycznej, dr Ericha Schultzego w Warszawie*, [w:] *Warszawa w pamiętnikach...*, s. 447. (Chodzi o wspomnianą notę Purtala, opracowaną przez redaktora książki – Dunin-Wąsowicza). Błędem redaktorów *Encyklopedii powszechnej PWN* musiał się też zasugerować Stanisław Rapalski, zob. S. Rapalski, *Purtal Antoni, pseud. Szczerba, Bogon...*, s. 733.

¹³³ Zob. Kartoteka Redakcji Słownika Biograficznego Działaczy Polskiego Ruchu Robotniczego (Hasło Purtal Antoni). Redakcja ta mieści się obecnie w warszawskim Muzeum Więzienia „Pawiak” (oddział Muzeum Niepodległości w Warszawie).

¹³⁴ Zob. S. Rapalski, *Purtal Antoni, pseud. Szczerba, Bogon...*, s. 733. Inny autor informował błędnie, że Purtal został rozstrzelany, zob. Z. Z. Kaleniecki, *Konspiracja WRN-owska w Polsce Ludowej (1944–1948)*, Warszawa 1986, s. 41.

¹³⁵ P. Łossowski, *op. cit.*, s. 342.

zrażonym niczym optymismie”¹³⁶. Zygmunt Ładkowski określił go natomiast jako wybitnego działacza PPS¹³⁷.

Adela, żona Purlala (1897–1973), działalność w PPS zaczęła w okresie I wojny światowej. Współpracowała z nielegalną drukarnią PPS, prowadzoną przez jej przyszłego męża w Łodzi. Po wejściu Niemców w 1939 r. zbiegła do Warszawy. W okresie okupacji hitlerowskiej współpracowała z konspiracją. Była łączniczką władz PPS–WRN i uczestniczyła w powstaniu warszawskim. Po wojnie powróciła do Łodzi, gdzie nadal była członkiem PPS, a później PZPR. Purlal miał z nią dwie córki: Hannę (ur. 1920) i Krysztynę (ur. 1922)¹³⁸.

Działaczem PPS był także starszy brat Antoniego, Jan (1887–1928). Należał on do partii już od 1905 r.¹³⁹ W latach 1918–1919 był członkiem Rady Delegatów Robotniczych w Łodzi, jako reprezentant PPS i Związku Zawodowego Robotników Przemysłu Drzewnego¹⁴⁰. W 1919 r. został wysłany przez PPS na Śląsk Cieszyński. Został tam kontuzjowany przez bojówki czeskie. W 1920 r. uczestniczył w II powstaniu śląskim. Po powrocie do Łodzi pracował w tamtejszym magistracie jako sekwestrator. Zmarł na gruźlicę dnia 8 stycznia 1928 r. W 1930 r. został odznaczony pośmiertnie Krzyżem Niepodległości¹⁴¹.

Wybitny przywódca PPS–WRN, Kazimierz Pużak, wymienił w swoich wspomnieniach okupacyjnych Purlala jako jednego z działaczy PPS – więźniów Majdanka. Majdanek nazwał „symbolem represji hitlerowskich”. Zwrócił uwagę na konieczność podjęcia szczegółowych badań nad martyrologią polskich socjalistów w okresie II wojny światowej pisząc, że „Nazwiska i liczby straceńców – to praca i ocena przyszłych dziejopisarzy PPS”¹⁴².

¹³⁶ Z. Zaremba, *op. cit.*, s. 192.

¹³⁷ APMM, sygn. VII – 242, k. 2, Ładkowski Zygmunt, *Socjalistyczny ruch oporu w obozie zagłady Majdanek*.

¹³⁸ B. Wachowicz, *Purlal Antoni...*, s. 411–412.

¹³⁹ *Ibidem*, s. 412.

¹⁴⁰ *Spis członków i działaczy Rad Delegatów Robotniczych w Łodzi za okres 13 XI 1918–9 VII 1919*, [w:] *Rady Delegatów Robotniczych w Polsce. Materiały i dokumenty*, t. II, Warszawa 1965, s. 516.

¹⁴¹ B. Wachowicz, *Purlal Antoni...*, s. 412.

¹⁴² K. Pużak, *Wspomnienia 1939–1945*, „Zeszyty Historyczne” 1977, z. 41, s. 52.

ADRIAN ULJASZ

Antoni Purtal (1895–1943)
(used pseudonyms „Szczerba”, „Janek”)
(an activist of Polish Socialist Party) – abstract

Antoni Purtal was born on 12th June 1895 in Radzyń administrative district as a son of a worker. At the age of ten he came to Łódź with his family where he was educated as a carpenter. From the end of 1915 or from the beginning of 1916 he became a member of Polish Socialist Party (PPS). From 1916 he ran an illegal PPS printing house in Łódź.

In July 1918 the printing house was accidentally discovered by German police. During their escape Purtal and his comrade killed two policemen. After that event he was hiding in Warsaw. Following the order of PPS Central Division of Combat Readiness he made an assassination attempt on Erich Schulzke, the chief of secret German political police in Warsaw. In November 1918 he returned to Łódź.

In 1919 he got married. Being a member of PPS party he fought in Silesia uprisings. In 1921 he was awarded the Virtuti Militari Cross. From 1927 he held many positions in the town council of Łódź, among others he was a councillor. In February 1939 he was elected a Vice President of Łódź. During the Second Republic of Poland he was a member of local and central authorities of PPS.

During the Nazi occupation he was hiding in Warsaw, using the pseudonym Jan Bogon. He was a member of PPS-WRN party. He was arrested on 3rd June 1942. Until January 1943 he was kept in Pawiak Prison. Then he was a prisoner of Majdanek and Oświęcim Camps. He died in Oświęcim in 1943.